

с. Сутковцах Летичевского уезда // ПЕВ. – 1889. – № 3. – С. 80; 36. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Візитачійна книга Стп-198. – Арк. 244; 37. Там само. – Арк. 385 зв.; 38. Труды... – Вып. 9. – С. 878; 39. Там само. – С. 1008.

Я.Й. Красовський

ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

Однією з вузлових проблем вітчизняної історії була і залишається реформа 1861 р. – переломна подія в історії ХІХ століття, актуальність вивчення якої поглиблюється потребою сучасного дослідження таких пов'язаних з нею питань, як становлення українського селянства в нових капіталістичних умовах, його ментальність, розвиток селянського господарювання та самоврядування. Бібліографія цієї теми величезна. Як приклад, з дореволюційних істориків назвемо І. Ігнатовича, А. Корнілова, І. Іванюкова, В. Євреїнова, дослідників радянського періоду Е.А. Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойду, А.В. Бондаревського, П.Ф. Щербину, Л. Захарову, Н.Н. Дружиніна, сучасних авторів О.П. Реснта, Ю.П. Присяжнюка, С.О. Борисевича, А.Л. Зінченка, А. Михайлика, О.З. Медалієва, О.В. Герасименко, Данієля Бовуа.¹

В даній статті автор ставить за мету завдання простежити та проаналізувати проведення селянської реформи 1861 року на Поділлі, з'ясувати її регіональні особливості та виявити їх причини.

Як відомо, Поділля, поряд з іншими губерніями Правобережної України, займало особливе становище в Російській імперії. Всі загальнодержавні процеси, що тут відбувалися, завжди мали певну регіональну специфіку, в основі якої - особливості національного складу населення краю. Саме наявність чисельного та заможного прошарку польських дворян-землевласників та російсько-польський і польсько-український антагонізм цим породжений, наклав свій відбиток на всі урядові заходи, що здійснювалися Росією на цих землях. Мало регіональні особливості й проведення на цих землях реформи 1861 р., що принесла помітні зміни в життя краю,² адже кріпосні селяни склали 59,54% від усього населення. Як відомо, здійснювалась вона у відповідності до «Місцевого положення».³

Перший крок на цьому шляху було здійснено 4.12.1857 р., коли подільський губернатор Пфелер отримав від київського генерал-губернатора Васильчикова лист, що містив рескрипт Олександра II та циркуляр міністра внутрішніх справ Ланского для себе і губернського предводителя дворянства щодо звільнення селян від кріпосної залежності. В листі зазначалося, що уряд бажав би мати в цьому підтримку місцевого дворянства у формі звернення від їхнього імені до царя. На виконання даних розпоряджень 15.12.1857 р. губернатор з відповідним зверненням виступив на з'їзді повітових предводителів дворянства, де його виступ відбувався в повній тиші, без жодного слова підтримки, серед загального несхвалення та небажання йти на жодні зміни, і без прийнятих рішень.

Тільки під тиском влади 21.12.1857 р. знову було зібрано повітових предводителів дворянства, але замість звернення до імператора вони вирішують збирати по повітах надзвичайні дворянські збори, на яких і обговорити ситуацію. В цих діях очевидне повне небажання подільського дворянства щось змінювати у селянському становищі і навіть не дуже приховувана його опозиційність владі. З цього приводу міністр внутрішніх справ Ланской вимагав пояснень у генерал-губернатора Васильчикова, а Васильчиков 8.01.1858 р. наказує Пфелеру відмінити надзвичайні повітові дворянські збори, оскільки обговорення цього питання по повітах ставило Подільську губернію в особливе становище і в імперії в цілому, і серед інших дев'яти західних губерній. Тільки 31.01.1858 р. в Кам'янець-Подільському відбулись губернські дворянські збори, на яких губернський предводитель дворянства Суяцький, всі 12 повітових предводителів та інші присутні дворяни склали та підписали три акти, в яких виразили своє негативне ставлення до запланованої відміни кріпосного права. В першому акті на ім'я Олександра II вони дякують царю за його бажання звільнити селян, клянуться в своїй відданості та виражають готовність йти на цю вкрай невігідну їм справу заради звільнення селян. В другому акті адресованому генерал-губернатору Васильчикову дворяни погоджувалися створити губернський комітет, який би у своїй роботі враховував необхідність залишити за дворянством всі належні їм землі, вотчинні права та особливості Подільської губернії. В третьому акті на ім'я міністра внутрішніх справ Ланского дворяни доводили, що селянам, враховуючи особливості місцевого селянського господарства, буде цілком достатньо викупити лише свої присадибні ділянки та не обтяжувати себе викупом польової та сінокісної землі. В іншому разі це може призвести до негативних наслідків і в економіку краю, і в казну, що перестала б отримувати податки. Тому дворянство, демонструючи своє « благородство та самопожертву », пропонувало

.....
віддати селянам без викупу їхню садибну землю з покладанням на них платити державні податки, виконувати грошові та натуральні повинності на користь місцевої громади та виконувати за надану землю повинності поміщикам.⁴

Негативну оцінку цим намірам дав у лютому 1858 р. міністр внутрішніх справ Ланской. Він не схвалював цього проекту та погоджувався з думкою генерал-губернатора Васильчикова про необхідність при проведенні реформи на Поділлі надати селянам на викуп землю у розмірі інвентарного наділу.⁵

Лише в лютому 1858 р. було відіслано звернення («адрес») царю від імені дворян щодо бажання приступити до підготовки реформи. А 9 березня того ж року Олександр II видав рескрипт про відкриття підготовчих комітетів в губерніях Південно-Західного краю, які в своїй роботі мали виходити з таких положень: 1) поміщикам залишається право власності на всю землю, але селянам залишаються їхні садибні наділи, які вони на протязі певного часу набувають у свою власність шляхом викупу, крім того їм надається в користування належна по місцевим умовам земля, за яку вони сплачують оброк, чи відбувають повинності поміщику для виконання їхніх зобов'язань перед державою та поміщиками; 2) селяни мають бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надається право вотчинної поліції; 3) при облаштуванні майбутніх взаємовідносин поміщиків і селян має бути забезпечена належна сплата державних та місцевих податків та зборів. При цьому наголошувалося, що дані положення мають бути пристосовані до місцевих умов на засадах інвентарних правил, що діють в цих губерніях.⁶

Можемо констатувати, що подільські дворяни в питанні реформи були надзвичайно консервативно налаштовані. Навіть урядові проекти, у порівнянні з місцевими намірами, виглядали як візирець лібералізму і турботи про селян.

Така їх позиція виглядала занадто реакційною та антиурядовою навіть на фоні пропозицій, як ми це бачимо з переписки Васильчикова з Пфелером, дворянства сусідніх Київської та Волинської губерній.⁷

Під час підготовчої роботи складались різні проекти її втілення в життя. Наприклад, літинські дворяни, у відповідності до проекту складеного поміщиком Олександром Пяткіним, пропонували наділити селян землею за викуп, при чому головну цінність мала складати саме селянська садиба, вартість якої в лісовій частині губернії мала бути на 50% вища, ніж у степовій і становити від 1 до 2 тисяч рублів за десятину землі. Ціна, яку вони пропонували була неймовірно завищеною. Для реалізації даного проекту передбачалося відкриття поміщиками особливого акціонерного банку, що мав сплатити дворянам значні кошти, оскільки селяни не зможуть відразу виплатити таких грошових сум за свої садиби. А потім такий банк мав отримувати з селян борг з відсотками. Передбачалося: 1) можливість заміни поміщиком селянських лісних сінокосів на не порослі лісом луги; 2) усунення між селянами і поміщиками всякої спільності в користуванні господарськими угіддями; 3) попереднє і термінове відмежування селянських і поміщицьких полів; 4) перенесення селянських садиб, якщо вони близько від поміщицьких заводів, фабрик, млинів, лісних хуторів, або побудованих на рудокопній землі.

Пропонувалось: 1) створити в кожному повіті особливу адміністративну комісію при повітовому предводителі дворянства для проведення реформи;

2) відповідальність за невиконання обов'язкових повинностей чи оброку кожний селянин мав нести особисту, а за виплату податків залишалася кругова порука; 3) не приймати до уваги при звільненні селян інвентарної реформи, а наділяти селян землею у відповідності до місцевості та кількості членів сім'ї по існуючим в краї традиціям.⁸

Проект літинських дворян, при всій його антиселянській направленості, для умов тогочасного Поділля був зразком лібералізму, оскільки дворянська більшість виступали проти наділення селян польовою землею.

Значна частина дворян підтримувала проект розроблений проскурівським предводителем дворянства Поплавським, що майже повністю відтворював зміст актів від 31.01.1858 р. Він, будучи членом губернського комітету, настоював на тому, щоб ті лягли в основу губернського проекту. Тієї ж думки дотримувались і губернський предводитель дворянства Суятицький (спочатку), а також відомі та заможні поміщики Садовський, Потоцький, Строжинський, Модзелевський, Скибневський, Роциборський, Залеський, Дрожицький, Якубовський, Корнилевський, Фелікс Сабанський, Гурський, Едуард Ронікор, Шашкевич, Голембіовський, Санько-Пановський, Стеблицький та інші. При чому подібної думки дотримувались і великі землевласники, і мілкопомісне дворянство.⁹

Інша частина поміщиків погоджувалась на умови викладені в рескрипті Олександра II від

9.03.1858 р. Представником цієї групи став Суятицький, хоча спочатку був противником реформи.¹⁰

Подільський губернський комітет складався з 24 членів та 24 кандидатів в члени обраних по повітах. Крім того до його складу входили 2 дворян призначених особисто губернатором. Серед них були: 7 губернських секретарів, 2 повітових предводителі дворянства, 1 генерал-майор у відставці. Всі – переважно прихильники умов 31.01.1858 року.¹¹ Подільський губернський дворянський комітет працював з 2.07.1858 р. до 2.01.1859 р.¹²

Проект Подільського губернського комітету був складений на основі списку пропозицій генерал-губернатора, який вимагав провести реформу на таких засадах: 1) при збереженні права власності на всю землю за поміщиками, селянам залишається їх садибна осілість, яку вони напротязі певного часу набувають у власність через викуп, крім того їм надається в користування, враховуючи місцеві обставини, для забезпечення їх побуту й виконання обов'язків перед урядом та поміщиками певна кількість землі, за яку вони або платять оброк, або виконують роботу поміщику; 2) розподіл селян на селянські громади з наданням поміщику права вотчинної поліції; 3) забезпечення при облаштуванні взаємовідносин поміщиків і селян належної сплати державних і земських податків та грошових зборів.¹³ В проекті передбачалось, що уставні грамоти замінують інвентарні правила 26.05.1847 та 29.12.1848 років і всі землі, що числились за селянами по інвентарях, мали вийти в селянський наділ по реформі. Якщо на землях, отриманих селянами після введення інвентарних правил 1848 року, ними були зведені будови, то їх належить знести на протязі 6 місяців, в іншому випадку відходять у власність поміщику. Селянські сінокоси в поміщицьких лісах залишались у власності поміщика й не підлягали викупу, а вигони й водопої - в спільному користуванні селян і поміщиків, але поміщики мали право на власний розсуд відводити водопої для селян, забороняючи селянам користуватись водопоями в поміщицьких маєтках.¹⁴

Всі землі, розташовані за межами сіл, не належали до селянських садиб, а весь незанятий простір землі між селянськими дворами й внутрішні вигони включались до складу селянських садиб. Вигін для селянської худоби встановлювався не більше 500 квадратних сажнів на селянський двір, а весь надлишок вигонів відбирався на користь поміщиків.¹⁵

Селянські орні землі в поміщицьких лісах відходили у власність поміщиків. Ліс не підлягав викупу, а залишався у власності поміщиків.

Повинності селян поділялись на дві частини: грошові й відробіткові. Згонні та будівельні дні, нічна варта, подушний податок з бобилів залишались в тих маєтках, де була відробіткова повинність.¹⁶

Повинності селян відробляються окремо за садибну землю, й окремо за корінний та додаткові наділи. Тут же вказувалось, що садибну осілість селянина складали: хата разом з господарським двором, з городом, садом й землею під ними.¹⁷

До складу корінного наділу входили: всі садибні землі, всі польові землі піших дворів та землі тяглових дворів у розмірі пішого наділу. Всі інші землі, що знаходились у користуванні селян понад корінний наділ складали додатковий наділ.

Повинності селян поміщикам за садибу визначались грошима, за польові землі, при змішаній повинності, - грошима, а при відробітковій – грошима й пішими робочими днями. Для виконання повинності за корінний та додатковий наділи Подільська губернія була розділена на 3 місцевості. 11 повітів були віднесені до першої місцевості, Балтський – до 2-ї і 3-ї місцевості. В першій та другій місцевості піший наділ складав 3 десятини 702 сажні, а тягловий – 7 десятин.

Подільський губернський комітет та його редакційна комісія намагались включити в проект вимоги дворян, які вони виразили під час виборів членів та кандидатів в губернський комітет й представляли їх у формі актів чи проектів.

Підготовлений Подільським губернським комітетом на основі пропозицій генерал-губернатора (можна сказати і під його тиском) проект мало чим відрізнявся від затвердженого імператором « Місцевого положення» для південно-західних губерній Російської імперії.

В двох розділах «Положення» йшлося про умови звільнення та подальшого облаштування життя селян. У відповідності до нього поміщики зберігали право власності на всі належні їм землі, але зобов'язувались надати селянам садибний та польовий наділ. За користування ним селяни мали відбувати панщину чи платити оброк. Розмір садибного, польового наділів та повинностей визначались в уставній грамоті, що складалась у дворічний термін. Селяни, які викупили свої польові наділи, зараховувались в розряд селян-власників, а ті, що не перейшли на викуп називались тимчасовозобов'язаними.

Встановлювалося, що введення в дію уставних грамот в панських маєтках відміняло інвентарні

правила 29.12.1848 року.

Одним з ключових було закріплене в 3 статті «Положення» правило у відповідності до якого селянам гарантувався інвентарний наділ.¹⁸

По 11 повітах губернії оброк за польові землі складав 3 рублі 10 копійок за десятину й при капіталізації оброку у 6% вартість однієї десятини польової землі становила 51р. 66 коп. Відповідно у південній частині Балтського повіту – 2 р. 50 коп. та 41 р. 66 коп. за десятину.

Варто враховувати особливості кожного з повітів. Так, наприклад у Балтському повіті поміщицьких селян було порівняно небагато, оскільки 46 помість в яких проживали 18 608 душ належали державі. Ці селяни отримали на викуп 65 128 десятин землі, а 11 083 селян, що проживали у 17 маєтках колишнього відомства воєнних поселень отримали на викуп 54 461 десятину землі.¹⁹

Реальне впровадження реформи на місцях викликало у селян величезну кількість скарг. Так, лише відомий дослідник селянського руху Лещенко нарахував у 1861-1864 роках 132 скарги селян на відібрання у них поміщиками земель та на зменшення розміру інвентарного наділу при складанні уставних грамот.²⁰

Перше повідомлення про Маніфест 19 лютого було отримано в Кам'янець-Подільському 6.03.1861 року. 9 березня губернатор направив земським справникам і становим приставам спеціальний циркуляр про порядок оголошення маніфесту.

12 березня в Кам'янець-Подільський прибув з надзвичайними повноваженнями від царя флігель-ад'ютант барон Корф. Було доставлені Маніфест і Положення. 13.03.1861 року в присутності губернатора Брауншвейга у кафедральному соборі розпочалось читання Маніфесту.²¹

Після проголошення реформи в губернії було проведено величезну організаційну роботу. Уже на листопад 1861 року на Поділлі було обрано 476 волосних старшин та 1 794 сільських старости.²²

Надзвичайно показовими щодо істинного ставлення дворян Подільської губернії до скасування кріпосної залежності та до російської влади в цілому стали події 19.09.1862 року. В цей час в Кам'янець-Подільському відбувалися дворянські вибори. На третій день (19.09.1862) в залу, де засідали повітові предводителя дворянства з'явилися найвідоміші та найвпливовіші польські поміщики краю. 255 польських дворян зі всієї губернії, попередньо домовившись, організовано прийшли з метою підписати звернення (« адрес ») до Олександра II з вимогою приєднати Поділля до Польщі.

Про такий нечуваний випадок непокори вже 20.09.1862 р. київський генерал-губернатор писав міністру внутрішніх справ у телеграмі.²³ Російська влада, що була шокована таким поворотом справи, оцінила ці дії як « незаконні і такі, що посягають на цілісність держави ».²⁴

Дворянські збори були негайно закриті, а винуватці віддані під суд. В результаті розгляду справи губернського предводителя дворянства Садовського було засуджено до 2 років ув'язнення, а повітових – до 1 року і 2 місяців кожного.²⁵ Було покарано й інших підписантів звернення до царя.²⁶

Такий розвиток подій, що значно послабив позиції польського дворянства на Поділлі мав одним із своїх побічних результатів і прискорення впровадження в краї селянської реформи. Так, на 1.05.1862 р. було укладено по губернії 156 уставних грамот, на 1 липня – 536, 1 серпня – 1044, 2 жовтня – 1438, 31 грудня – 1847.²⁷

Знайшли своє відображення на Поділлі й події польського повстання 1863-1864 років. У губернії запровадили надзвичайний стан, а в травні 1863 року влада приступила до утворення озброєної піками варти («караулів») з селян для охорони сіл і для боротьби з повстанцями. Крім того було організовано ще й пересувні охоронні загони чисельністю 20-70 чоловік.²⁸

Все це призвело до видання 30.07.1863 р. закону про прискорення здійснення селянської реформи на Правобережній Україні.

Цим урядовим рішенням передбачалося впровадження для селян певних пільг, порівняно з попереднім законодавством. Зокрема, селяни переводились з тимчасовозобов'язаних в розряд селян-власників шляхом обов'язкового викупу селянських земель та зниження викупу на 20%. Закон проголошував, що всі взаємовідносини між поміщиками та « ...проживаючими на їх землях тимчасовозобов'язаними селянами припиняються з 1.09.1863 р. З того ж дня тимчасовозобов'язані в цих 3 губерніях зараховуються до розряду селян-власників й, з того ж часу, замість відпрацювання надільної повинності, чи грошового оброку на користь поміщика, зобов'язуються вносити в казну викупні платежі за придбані ними у власність наділи землі. Розмір викупних платежів визначається: в відробіткових маєтках на 20 копійок з рубля менше проти того оброку, який було призначено в уставних грамотах на випадок переходу селян з відробіткової повинності на грошову. При перетворенні уставних грамот у викупні акти викупна сума визначається шляхом капіталізації з 6%.»²⁹

Для прискорення реалізації реформи указом від 2.11.1863 р. в Києві була створена тимчасова комісія на чолі з генерал-губернатором Анненковим для здійснення указу від 30.07.1863 р.³⁰

В 1865 р. Головний комітет по облаштуванню селянства прийняв ряд рішень спрямованих на успішну реалізацію реформи.³¹ Серед них було і рішення від 8.04.1865 р.: «О ведомстве и порядке разбора дел, возникающих в юго-западном крае по прежним выкупным договорам и объявлениям и по новым выкупным актам».³² Цей документ дозволяв селянам скаржитись і на ті викупні угоди, що були затверджені Головною викупною установою до 30.07.1863 р.

В 1864-1867 роках повірочні відділення з'їздів мирових посередників повертали селянам землі, відібрані у них поміщиками за період з 1848 по 1863 рік. Дієвість цієї роботи підтверджується цифрами. Так, по губернії площа селянських земель виросла з 960 412 до 1 142 252 десятин, тобто на 18%. По повітах розмір зростання наділів складав від 9% в Ушицькому повіті, до 27% в Балтському повіті. Загальний приріст склав 118 840 десятин.³³

За даними Подільського губернського статистичного комітету прирізки по губернії на 1.01.1867 року склали 126 942 десятини, або 23% всієї зебмельної площі, яка використовувалась селянами до видання указу від 30.07.1863 р. Середній платіж за десятину викупної землі складав 1 р. 71 коп. При капіталізації з 6% викупна за десятину дорівнювала 28 р. 50 коп. Найменший наділ землі – 1,55 десятини на ревізьку душу та викупний платіж - 6 р. 91,25 коп. був у Кам'янецькому повіті. У Балтському, Гайсинському, Ямпільському, Летичівському – від 2,49 до 3,83 десятини на ревізьку душу, викупні платежі від 7 р. 82 коп. до 9 р. 51 коп.³⁴

Тільки за повернуті селянам по указу від 30.07.1863 року землі (126 942 десятин) слід було, з врахуванням знижки на 20%, заплатити викупних платежів на суму 19 883 478 р. 83 коп. За 1864 рік селяни Подільської губернії внесли в повітові казначейства 2 172 470 р. 14,25 коп.³⁵

Встановлюючи зниження викупних виплат на 20% уряд не поширював їх на ті угоди, що їх було укладено до видання цього указу й затверджені Головною викупною установою. Правда, по губернії їх було всього 37.³⁶

В Подільській губернії сума викупних виплат за 49 років склала 101,1 мільйон рублів, що в 2,5 рази перевищувало ринкову вартість землі. Це складало приблизно 20% всіх виплат сплачених селянами України.³⁷

Правда, на це існує й інший погляд. Так, російський дореволюційний історик А. Лосицький доводив, що ринкова вартість землі була 39,8 мільйонів рублів, а селяни губернії сплатили тільки 34,4 мільйонів рублів, тобто менше ринкової вартості.³⁸

Переважаючою в історіографії є думка, що на Правобережній Україні селяни отримали всі землі інвентарних наділів, а відомий історик Пойда доводив, що навіть більше, ніж інвентарний наділ. Про прирізки землі пише і Зайончковський.³⁹ За даними відомого історика Гуржія у селян до викупу було 960 412 десятин, після викупу – 1 142 252 десятин, тобто приріст склав 18%.⁴⁰

Отже, беззаперечним є те, що Реформа 1861 року це одна з найважливіших подій історії подільського селянства, яка стала закономірним наслідком проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство Подільської губернії. При проведенні реформи уряд зустрівся з потужною опозицією місцевого, переважно польського, дворянства, яке пішло на поступки лише під тиском влади. Порівнюючи наміри уряду і землевласників у цьому питанні, легко переконаємось: для селян державний проект реформи, при всій його недосконалоості та антиселянській направленості, був значно вигідніший, ніж те, як хотіли провести «звільнення селян» самі поміщики. Також очевидно, ті порівняно кращі для селян умови реалізації реформи 1861 року на Поділлі мають головне пояснення в намірі дещо обмежити вплив на Правобережній Україні опозиційно (після виступу 19 вересня 1862 р. сумнівів у цьому не було) налаштованого по відношенню до влади польського дворянства. Проте, навіть в таких умовах селянська реформа 1861 року в Подільській губернії не вирішила головного - земельного питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Игнатович И.И. Крестьянские волнения//«Великая реформа» (19 февраля 1861 - 1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. - Т.3.-М.,1911; Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861г. Исторический обзор. – Т.1-3.- СПб.,1913; Иванков И. Падение крепостного права в России.-изд.2.-СПб.,1903; Корнилов А. Крестьянская реформа. - СПб.,1905; Мороховец Э. Крестьянская реформа 1861 года. - М.,1937; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. -М.,1960.-367с.; Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М.,1958.; Зайончковский П. Советская историография реформы 1861 года. // Вопросы истории.-1961.-№2.-с.85-104; Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К.,1959;

Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.-К.,1959; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период.- Днепропетровськ,1960; Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861р.- К.,1961;Щербіна П.Ф.Селянський рух в Подільській губернії в період реформи 1861 р.//Творчі вершини вченого: До 60-річчя від дня народження професора М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998р.; Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России. // История СССР.-1975. - №2.; Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни. // История СССР.-1975.№5.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.-2000.-№2.-с.3-27; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.).- К.,2003.-340с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.-2000.-№2.; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. п. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ.-1999.-№3.-с.24; Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. п. XIX – 1905р.). // УІЖ. – 2000 -№5.-с.88-95; Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії. // УІЖ.-2005.-№2.-с.78.; Зінченко А.Л.Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки.// Київська Старовина. – 2006.-№2.-С.33-45.; Михайлик А. Історія економічних відносин Правобережної в історіографії дореволюційного періоду// II Міжнародний науковий конгрес українських істориків « Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» . Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Т.2. - С.459.; Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи1861 р. членами Історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст.// Український селянин. 2003. – Вип..7.- С.17-19.; Герасименко О.В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861-1863):історіографія проблеми// Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнародної конференції – Луганськ, 2002. –С.25-29.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914.- К.,1998.- 334 с.; 2. Реєнт О.П. Історія України XIX - початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку.// УІЖ.-2007.-№6.-с.224.; 3. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – Т. 1. - К., 2006. – с.359.; 4. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.214. - Арк.1-76.; 5. Отмена крепостного права на Украине. - К.- 1961.- с.104-106.; 6. Там само. - с.107-108.; 7. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.230. - Арк. 6.; 8. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.247. - Арк.12-17.; 9. ДАХО. - Ф.123. - Оп. 1. - Спр.391. - Арк.7.; 10. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.105. - Арк.36.; 11. Центральный державный историчный архив (далі ЦДІА). - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.387.; 12. Отмена крепостного права на Украине». - К.- 1961.- с.118.; 13. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.387. - Арк. 1.; 14. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.244. - Арк. 11,22,25.; 15. ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 2. - Спр.2147. - Арк. 6.; 16. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.214. - Арк. 37.; 17. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.244. - Арк.46,48,49,50.; 18. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. М.- 1954. - с.293-340.; 19. ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 2. - Спр.1559.; 20. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К.- 1959. - с.299.; 21. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.362. – Арк.3.; 22. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.300. - Спр.107.; 23. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.5.; 24. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.13.; 25. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.387.; 26. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.227 - Арк.5,8,9.; 27. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К. – 1959. - с.278.; 28. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 2. - Спр.734. – Арк.1,2.; 29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. (далі ПСЗ-2). - Т. XXXVIII. - № 39928.; 30. ПСЗ-2. - Т. XXXVIII. - № 40175.; 31. ПСЗ-2. -Т. XI. - № 41978, 41979, 41980.; 32. ПСЗ-2. -Т. XI. - № 42043.; 33. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго-западных губерниях России.//Вестник финансов, промышленности и торговли.-1900. - №39.-с.593-597.; 34. Статистические сведения Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольский, 1867. – с.48.; 35. Статистические сведения Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – с.45.; 36. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 3. - Спр3769. - Арк.4.; 37. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К. – 1959. – с.442.; 38. Лосицкий А. Выкупная операция. – СПб.-1906. – с.39.; 39. Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период.- Днепропетровськ,1960; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М.-1960. - с.231.; 40. Гуржій. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К.- 1954.- С.83.

Л.М. Багас

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК У М. ГОРОДОК)

У наш час, коли переглядаються окремі аспекти вітчизняної історії, слід глибше розглянути окремі події, що відбувались під час Першої світової війни. Однією з таких проблем є розгляд питання про перебіг військових дій на подільській землі.

Дослідженням Поділля періоду Першої світової війни й повоєнного часу займалися дослідники В.П. Воловик, С.К. Гуменюк, М.П. Костриба, І.О. Пшук, І.Ф. Слизький Однак ще залишилось багато важливих питань, які потребують глибокого вивчення, нових підходів і оцінок.

Метою статті є дослідити маловідомі факти з історії Подільської губернії під час війни 1914-